

THÖKÖLY HAVASI ÚTJA.

Régi történetíróink általánosságban kevés súlyt fektettek a földrajzi részletek kidomborítására; ez az oka, hogy Cserei a zernesti csatáról adott leírásában is csak szűk szavakkal emlékezik meg Thököly havasi útjáról. Mindössze ennyit mond, nagyítva a tényállást: «Oly kietlen helyeken és ösvényeken, meredek hegyeken szállítja be harmadnapig táborát, a hol soha lovasember, s talán gyalog is nem járt és csak egy-egy lovas ember mehetett el s térden mászván s a lovak farkára fákat kötvén, úgy ereszkedtenek be szép csendesen a tágas völgyekre». (Németre is le van fordítva: Kurz-féle Magazin, 1844. p. 15.)

Ez bizony nem sok; pedig ha valakit, úgy bizonyára Heisler seregét érdekelhette utólag is első sorban, hogy mely ponton, a határhegység mely ösvényein intézte a kurucz vezér emlékezetes meglepetését. És épen Csereinek kitünő alkalmá lett volna minden kis részletet aprólékosan megtudni, mert később Thököly seregével barangolt egy ideig. Hiányzott azonban a földrajzi érzéke.

Cserei egy más helyen is czéloz ezen havasi útra. 1690 december 31-ikén ugyanis Daróczy, Thököly kapitánya, másodszor is beütött Zernest vidékére: «Tökölyi a hajdúságot elől (előre) elküldötte vala, kik is csak közel Törcsvárához holmi kősziklás völgybe megszállottak vala». (Cserei p. 211). Majd tovább: «Tökölyi is megindult vala a lovas hadakkal (t. i. Hosszúmezőről, Oláhországban) és sok kietlen helyeken és ösvényeken tekeregvén... egy völgybe szállottunk (t. i. Oláhországban) — mert nem akartunk a törcsvári passusra jőni, hanem Zernest-felé, álösvényeken, mint azelőtt, meg akarja vala csalni a németet; de nem succedála». A Brassai Névtelen ugyan-

erről csak ennyit mond: «Daróczy Andras aus der Wallachey... bei Zernest herausgebrochen...» (p. 266 fent).

Hogy ezen becsapás ép azon az úton történt-e, mint az első, az nem egészen bizonyos, azonban lehetséges.

Ezen feljegyzések sem határozzák azonban meg közelebb-ről a követett havasi utat, mert Zernestre sok ösvény és több völgy ereszkedik le a havasról.

Vass György naplója nem is érinti e kérdést. Az Erdélyi országgyűlési Emlékekben csak ez áll (XX. p. 422): «...per invios montes cum omni peditatu... in Transsilvaniam irrupisse».

Sajnos, hogy Thökölynek oly gazdag levelezéséből ép a zernesti csata idejéből való darabok elvesztek. (Thaly Kálmán: Késmárki Thököly Imre naplói, leveleskönyvei, Budapest 1873. Monum. Hungar. Histor. XXIV.)

Báró Apor Péter szerint: «1690... Emericus Tököli ungaris, turcis et tartaris stipatus invadit Transilvaniam, cui... occurrit... Haisler, Teleki... sed a multitudine obruuntur». (Synopsis Mutationum p. 126). Ugyancsak az előbbi szerző a *Lusus Mundi*-ban (p. 41. úgy mint az előbbi a *Monum. Hung. Hist.*-ban, XI. 1863) még fukarabb a szóban, pedig itt is érinti ez ütközetet.

A *Chronicon Fuchsio-Lupino-Oltardinum* (Trausch József, 1847 II. p. 247+250) röviden ezt írja: «Tökélius... in Barciam irrupit;... hostis per obrupta montium irrumpere necesse haberet, clausa via regia... (Tököli:) furum et latronum more! in regna irruerent...»

Sulzer Fr. Jos. (Geschichte des transalpinischen Daciens I. 334) szavai ezek: Heissler generalis saját kárára tapasztalta, hogy Törösvárt magát is meg lehet kerülni, midőn: «ihm in einem der vorigen Kriege die Türken über die Felsenkluff bey Zerniescht, den Terzburger Pass und Schloss seitwärts lassend, unvorsehens auf den Hals kamen, und ihm auf den Feldern von Tohan, zum grossen Nachtheil der Kaiserlichen, gefangen nahmen».

Joh. Christ. v. Engel (Geschichte des Ungrischen Reichs: Geschichte der Moldau u. Wallachey 1804. I. 341) munkájában

olvassuk a zernesti csatáról írt részben: «Der Fürst (Const. Brancovean oláh fejedelem) fand demohngeachtet doch noch einen unbesetzten Zugang durch die Gebirge; der aber freylich sehr eng und gefährlich zwischen Felsen, Klüften und Abgründen sich hinzog».

Dr. Franz Sartori (Berge und Höhlen. In «Naturwunder des Österr. Kaiserth. 1809. p. 123) csak annyit mond, hogy «Thököly liesz sich nach Zernest über einen steilen Fussessteig».

Mich. Lebrecht (Siebenbürgens Fürsten 1792. III. p. 363) elmondja, miként kötötték fákhöz a lovak farkát, de hogy hol, arra vonatkozólag csak ez áll «überstieg die Zernestischen Gebirge».

Katona István (Historia critica Rer. Hung. 1779) is csak pár szóban bánik el e kérdéssel.

Constantin Brancovean vajda történetét 1707-ben megírta saját titkára, Grecian Radul (Radul v. Gretschan, így említi Engel, p. 341, Gesch. d. Mol. u. Walachey). Itt Thököly útjáról is megemlékezik.

A «Topographische und geschichtliche Umriss des Törzburger Passes» szerzője (Unterhaltungsblatt f. Geist, Gemüth und Publicität, I. 1837. p. 50) csak röviden említi a Királyköt, melyet úgy is hívnak: Zernester Gebirge, über welche Thököly i. J. 1690 in Burzenland einfiel, ... und am Fusse derselben im Zernester Thale den Häusler schlug etc.»

Holéczy Mihály csak kevés szót szentel e kérdésnek (A szabadító háború Magyarország határain kívül. Tudományos Gyűjtemény XX. 1838. 2. k. p. 23) «Ütközet a Brassói mély útnál» cím alatt: »Thököly és az oláh fejedelem ... a brassói szorosútnak indult. Häussler... ment ellene... de némely áruló parasztok a hegyek járatlan utain vezették be Thököly egy néhány száz emberét, s evvel Häussler hátul is megtámadta, a sokkal számosabb ellenségtől azonnal bekerítettett és egy felette kegyetlen szabadlás kezdődött.»

G. D. Teutschtól sem tudunk meg többet (Geschichte der Siebenbürgen Sachsen 1852. p. 622): Thököly közel a Királykőhöz az országba tört «über das Hochgebirge, wöman es für keines Menschen Fuss zugänglich hielt.»

E. A. Bielz is referál Thököly beütéséről (Bilder aus Siebenbürgens Karpathen, Kronstädter Zeitung 1864.) de nem érdeklődik ennek helyrajzi része iránt.

Hajdu János (A magyar-román országos határvonal erdészeti jelentősége, Erdészeti Lapok, 1899. 230. és 244.) — úgy látszik brassói befolyás alatt — elmondja, hogy Tököly Imre állítólag a Tamás-nyeregben (1600 m) vezette le seregét.

A Arassai Névtelen az első fő beütés helyéről így nyilatkozik (p. 244): «... und kam (t. i. Thököly) ... Vormittag über hohe, und wegen der jähren Klippen gefährliche Zerner und Zernerster Gebürge auf das flache Feld in Burzenland...». Az utolsó «und» valószínűleg tévedésből «oder» helyett áll, mert a 244. oldal első sorából megtudjuk, hogy «Zerner» vagy «Zernerster» az mindegy («zwischen Zernerst und Tohan, oder Zern und Tauchen, zwei Wallachische Dörfer...»).

G. M. G. v. Herrmann «Das alte und neue Kronstadt» művében (1883) sem mond egyebet, mint hogy a kurucz vezér nem a töröcsvári szoroson, hanem a zernesti hegység legrejtettebb és legmeredekebb ösvényein jött be. (I. köt. p. 18.) A többi írótól még kevesebbet tudunk meg.

Utóbb sem foglalkozott e kérdéssel az újabb időkig senki tüzetesen, ez az oka, hogy később, midőn a dolog földrajzi része iránti érdeklődés mind jobban előtérbe nyomult, tisztán feltevésekkel kellett megelégednünk.

Mint ismeretes, két verzió talált legtöbb hitelre. Az egyik szerint a kis és nagy Királykő közti Crepatura hasadékon ereszkedett volna le Thököly. A brassóiak egyrésze annyira bizonyosra veszi ezt, hogy pl. Arzt Mihály e gyönyörű szoros-völgyet «Thököllyschlucht»-nak hívja.¹

A másik felfogás szerint a Királykőtől nyugatra, az ú. n. Tamáshavason át történt a leereszkedés a Barcza völgyébe és Zernestre. Acsádi Ignác szerint² a kurucz vezér «merészen

¹ Erster Jahresbericht des Siebenbürg. Alpenvereins in Kronstadt. 1874. p. 37.

² A magy. nemzet története, szerkeszti Szilágyi Sándor, VII. 1898. p. 486.

neki ment hadai nagyobb részével a 2600 m magas hegységnek, s a... német sereg hátába került». Ez hibás állítás. 2600 m magas csúcs nincs is Erdélyben. A Tamás vidékén a hegygerincz 1500—1600 m magas átlagban.

Szádeczky Lajos valóban érdemeket szerzett, alapos helyszíni kutatások után megírt érdekes tanulmányával, mely a Századok-ban (XXXII. 1898. p. 230 etc.) jelent meg — mert ezen tanulmány — úgy látszott véglegesen tisztázta a kérdést: A havasi út a Királykőtől nyugatra, a Tamás-Csokán hegységen folyt le, még pedig nem a Királykőhöz közelebb eső meredekebb Tamás-ösvényen (Plaiu Tamasului), hanem még távolabb nyugatra, a Csokán-havas északi útján, az ú. n. Muchea Turcilor gerinczen történt.

Szádeczky cikkében engem első sorban az érdekelt, milyenneműek azon érvek, melyek bennünket egy a Királykőtől nyugatra eső út felvételére utalnak.

Ezek, ha nem tévedek, első sorban és főképp helyneviék. Tényleg feltűnő, hogy a hegység élétől kezdve, le északra a Barcza völgyébe Zernestig szinte az egész ösvény-rendszert a «török» jelzővel illetik az odavaló románok: Muchia Turcilor, mellette a Valea Turcilor, Drumu Turcilor, Luncile Turcilor. Ezt a sorozatot érdekesen kiegészíthetem avval, hogy az országhatártól a Dâmbovitiaiba (Oláhország) levivő ösvény neve is Plaiu Turcilor.

Nem fontos a dolog lényegére nézve, hogy csakis a Csokán ösvényen, vagy pedig mind a három rendelkezésre álló úton (a mi valószínűbb nagyobb haderőnél) ereszkedtek-e le a törökök a Barczához, ez csak részletkérdés.

Az elmondottak után annyi bizonyos, hogy ezen «török ösvényeken» török hadak csaptak be valamikor Erdélybe. Nagyon hihetőnek, sőt természetesnek látszott, hogy e neveket a parasztok ép Thököly beütésének emlékére adták, mert hiszen, hogy alapos okuk volt a környékben megemlegetni a látogatást, az kézenfekvő.

És mindazáltal, valljuk be, bármily valószínű is mindez, még sem egészen bizonyos. Mert valamint a verestornyai, bodzai, úgy a töröcsvári szoros vidékén is ismételten, különböző

alkalmakkor tört be hozzánk kontyos sereg. Így tudjuk, hogy pl. csakhamar a zernesti csata után, ugyanazon vidéken újabb csapatok törtek be. De még a kurucz háborúk előtt is sokszor megtörtént ez. Ez annyit már feltétlenül bizonyít, hogy a török ösvények kaphatták nevüket 1690 után is, de még inkább előtte.

Fontos továbbá tekintetbe vennünk, hogy a törökök a Királykő mellett úgy jobbra, mint balra oly sokszor törtek be, hogy minden irányban, tehát nem csak a Tamás havas vidékén, hanem a Királykő mellett *keletre* is találunk «török», «tatár» melléknevű utakat. Ez nevezetes körülmény. A törösvári patak neve Pareu turcului. Büsching A. Erdbeschreibung-jában p. 598 a Piatra Tatarilort említi Törösvárnál. Van egy Padina Tatarilor nevű mező (l. Luchsenstein f. kártyát); tovább Verfu tatarului névvel találkozunk. (l. Határjelzés leírása 1889.) Van még «török sáncz» is. Az oláhországi oldalon a Reu Turcului-t említi Sulzer (p. 335). stb. Mindez alkalmas megingatni a bizalmat a «török ösvények» bizonyító erejében.

Hasonlókép nem tekinthető érvnek azon állítás sem, hogy Thököly a hadi podgyász számára széles utat vágatott a havason, melyet mai napig is jól látni, 200 év alatt többször is benőhetett az; a ma is erős ösvény pedig sokkal újabb keletű is lehet.

Az 1888-iki XIV. törvényezikk az országhatár-rendezésről előírja: Ha a határ mentén erdő terül el, ebben 8 m széles szabad út vágandó. Távolból aztán minden félig benőtt erdővágás útnak tetszik. Sokszor azonban tényleg úttá is alakul. A Tamás és Csokán hegyél mezős részén (Cambiá) azonban tényleg nagy ösvény vezet a határon, azután le egész Brázáig, de ennek semmi köze a kuruczok beütéséhez. Az előtt már régen megvolt. Főhavasi ösvényeink legalább 4—600 évesek.

Feltűnően logikátlanak *látszik* a román parasztoktól, hogy Thököly annyira nevezetes becsapásának emlékére nevérol nem kereszteltek el utakat, völgyeket. Ennek okáról máshol.

Találó helynevek hiányában tehát más bizonyítékok után kell néznünk.

Láttuk, hogy több forrás a «zernesti hegységet» említi a beütés útvonala gyanánt. Ezen kifejezés kétféleképp fogható fel.

Vagy úgy, hogy a Zernest község birtokához tartozó havasokról van szó.

Ez ellene szólna Szádeczky felfogásának, mert akkoriban a Tamás-havas vidéke nem tartozott Zernesthez. Nagyobb fontosságot azonban ez adatnak azért nem tulajdoníthatunk, mert a «zernesti hegység» kifejezés általában azt is jelentheti, hogy «Zernest vidékén levő havas».

Kérdés most, nincs-e más földrajzi lehetősége a török csapatok Rucurból (Oláhország) való beereszkedésének, mint a Crepatura és a Tamás havas útja?

Nagyon is van, még pedig a Királykőtől keletre fekvő kalibások hegyei, a *Magura* vidéke. Ez az út (Királykő és töröcsvári szoros közt), melynek legmagasabb pontja a Pópa havas nyergénél csak 1450 m (tovább keletre még mélyebb), sokkal könnyebb, alacsonyabb s főleg rövidebb. De ép ezért föltehető Thököly, hogy ezen a helyen örököt állított fel Heisler, s így a meglepetés eredménye kétes lehetett volna. Legalább ez a felfogás volt az oka, hogy a szerzők ez utat nem is emlegetik.

Anton Kurz ezt írja ¹

«Annyi bizonyos, hogy Thökölynek a Királykőt vagy a nyugati, vagy a keleti oldalán kellett megkerülnie. Miután pedig e műveletet úgy hajtotta végre, hogy Heisler tábornoknak még csak sejtelve sem volt felőle, így tehát igen valószínű, hogy ezen átkelés a nyugati oldalon, a plaiu foi melletti patak medrébe, a Barcza pataknál történt, a hol t. i. seregét össze is gyűjthette, még mielőtt arról Zernestbe hír érkezhett volna. s ez által azon helyzetbe jutott, hogy ezen falut meglephette egész haderejével és annak háta megett a legalkalmasabb hadállást elfoglalhatta. Mindezt a »Gurariu«-nál (Zernesti patak vége) Zernest és Töröcsvár közelségénél fogva, semmiesetre sem tehette volna oly könnyen meg». Ez utóbbi állítását Kurznak nem irhatjuk alá. Heisler ép azon napon teljesen el volt foglalva a töröcsvári szorosban folyó csatározásokkal, ő egyebet se látott, se hallott, a mint azt a következmények bizonyítják.

¹ Chorographische Skizzen aus Siebgen v. A. K. Blätter f. Geist Gemut u. Vat. K. 1844. p. 108a.

Igaz, hogy a Riu patak (mely délről folyik Zernesthez) Törcsvártól légirányban csak 7 km.-nyire fekszik, de ez hegyes vidéken nagy távolság, mit fokoz az, hogy közbül egy magas gerincez elfedi a kilátást.

E kifogás tehát elesik. Fennmarad azonban a másik, hogy a Riu vidékét Heisler örökkel szemmel tarthatta. Tényleg olvasuk is, hogy a «fogarasi havasi utakat» Bethlen Gergely tartotta megszállva. Hogy ez a «megszállás» nem veendő szó szerint, és hogy lényegében véve csakis a nagy szorosok fő közlekedő útjait (Tömös, Bodza, Törcsvár stb.) vették őrizet alá, az bizonyos. Cserei világosan írja: «Ebben (t. i. arról, hogy Thököly már átkelt a hegyeken) Hajszler semmit nem tudott, mert noha mint okos hadi ember tudakozódott, ha van-e máshol közel olyan hely, a hol az ellenség bejöhetne: de senki nem gondolván, hogy azokon a meredek hegyeken fegyveres nép bejöhetne, assecurálák a generalist, hogy attól ne tartson!» A Brassai Névtelen sem tud semmit a tulajdonképeni hegyi ösvények őrizetéről: «... der General Heusler... schickte an die drei *vornehmsten* Pässe!... als nach denen Bodza, auf den Tömös, und jenseitz Törzburg einige comandirte Soldaten etc.»

Törcsvárnál is tehát csak a vár fő útját s annak legközelebbi környékét tartották szemmel. Mindez épen abból világlik ki, hogy Thököly egész seregével már Zernest körül járt, a nélkül, hogy a hegyeken egy lélekkel találkozott volna.

Világos tehát, hogy Thököly a Riu völgyében ép oly kevéssé talált leereszkedésében akadályra, mint a Barcza mellett.

*

Kétségtelen, hogy a XVIII. század 3., 4-ik évtizedében valamennyi környékbeli oláh paraszt igen jól ismerte ezen török csapatok betörő útját. Így tehát a csata után még 50 évvel is teljesen hitelesen lehetett volna a helyszínén megállapítani ez utat, ha valaki törődött volna vele. Ez egészen bizonyos.

Méltán meglephet tehát minden érdeklődőt, hogy tényleg létezett ilyen valaki, még pedig szakember, egy osztrák főtiszt, ki a csata után 44 évvel járt a helyszínén. Le is írta kutatásainak eredményét, s ez döntő befolyású az egész kérdés megítélésé-

nél. Itt is úgy történt, mint a történelmi kutatás terén oly sokszor, hogy az igazság nem a feltétlenül logicusnak tetszőnek az oldalán, hanem a kevésbé valószínűén áll.

A nagyszebeni b. Bruckenthal-féle könyvtár kéziratostályában a határezredekre és az erdélyi havasokra vonatkozó irodalom tanulmányozása közben átkuttattam az óriási Benigni-féle kéziratgyűjteményt is (XVIII-dik század) a hol következő című kéziratot kötetre akadtam (a lajstrom 33-dik száma): «Relation und Diarium über die anno 1734 vorgenommene Siebenbürgische Visitation. Von A. (?) Weisz, Ingenieur-Obrist-Lieutenant, 1734.» Egy utazó-napló e füzet, melyben a szerző az összes határhavasokat röviden le írja. A 35a oldalon elmondja, hogy: Thököl 1690-ben nem a törösvári szoroson jött be, hanem következő három havasi ösvényen: «Magura !!, Jalu Csetecze, Padina Lupi». Az út meredeksége miatt lovaikat kézen vezették. Ezen ösvények Tohan község felé futnak».

Ezen jelentés 36a oldala más tekintetben is nevezetes tanulságokkal szolgál. Megtudjuk a Királykötől nyugatra fekvő ú. n. «*török ösvények*» *nevének eredetét is* következő rövidített idézetből: «Zernest-vidékéről négy ösvény visz Oláhországba: Plaiul foi, Thamás, Turcului (ez a törösvári patak) és a Turcsillor ösvény (ez Szádeczky útja): *Ezen utóbbin át a törökök sokszor jöttek be Oláhországból*, legutóbb Bécsnek utolsó megszállása alkalmával is». (Lásd J. Turcu 71. oldalt is). Azt is megtudjuk végül (37b oldal), hogy a Tamás-hegység Vád község birtokát képezi, és így nem «zernesti havas».

Hogy a kurucz hadak csakugyan a Királykötől keletre, a Magura hegységen át ereszkedtek be hazánkba, és hogy továbbá a szomszédságban még a XVIII. évszáz vége felé is emlékeztek ez útra az emberek, annak bizonyossága még egy második kézirat is, mely az előbbitől függetlenül (e mellett szólnak az eltérő módon írt helynevek, és az előbbi kézirat hozzáférhetlensége) ismét csak a Magura-hegységet nevezi meg a keresett útvonal gyanánt.¹

¹ Hofrkiegsraths-Dekrete in Græntzsachen vom Jan. 1767 bis März 1769. Manuskript Band Nro 13. i. p. 64., 65.

A »Journal der Landesvisitation des Fürst. Siebenbürgen 1768.« című fejezet következő leírást tartalmaz: (szerző nélkül) «Seitwärts Zernest wären die drey steile Playen (ösvények) *Magura*, *Padina Futilor* (*Furilor*) und *Badina Lupuluj*, über welche anno 1690 *Tököli* mit Türken eingebrochen, und zwischen Zernest und Tohan den General Heisler geschlagen. Der Weg ginge über Zernest längs des Baches *Riuluj*!! links neben dem Berg *Piatra lui Kraj* (*Királykő*) in dem Thal hinauf in einer $1\frac{3}{4}$ Stund dauernder Enge, sodann links auf die mindner (? rosszul olvasható talán minderen?) Gebürge, zwischen denen auf allen Anhöhen und in allen Vertiefungen zerstreuten Kallibaschen oder Hütterwohnungen: von welcher Gegend gar füglich der *nicht allzu beschwerliche* Zugang von Rukur über besagte 3 Playen entdeckt werden könnte. (A szerző leírván Thököly útját felfelé, most a *Magura* egy másik útját nyugatról-keletre magyarázza.) Auf dem Rücken dieser Gebürge ginge man immer fort, bis sich selber unvermerkt in ein Thal verlohrt, und rechterseits gleichsam einen Bach zeigte, durch dessen Einschnitt über eine mässige Anhöhe der Weg zu einem w . . . (weissen, wüsten?) Felsen führe, den die Natur mit schönen, über 40 Schritte tiefen, vorwärts sehr engen Gewölbern versehen. Die darinnen wohnenden Poppen (*papok*) hielten den Gottesdienst denen umherwohnenden Kallibaschen. Von da ziehe der Weg durch steinigte Waldungen über verschiedene Rücken absonderter niederer Bergen, bis man endlich nach 1. Stund den *Burzenfluss* (*helyesebben a Kis Barczát-Sbarciora patakot*) passirt, und die eigentliche Strasse des *Terzburger Passes* erreicht. Dieser Weg (t. i. a *törösvári szoros főútja*) ziehe sich über einer, aus denen rechts und links befindlichen Thälern *Purczisora* und *Mogesz* aufsteigenden hohen *Berg Rücken* bis an den die *Wallachey* und *Siebenbürgen* scheidenden *Gränzpunkt*, so mit einem, in einer hölzernen Hütten mannshoch aufgerichteten *Kreuz* markirt wäre.»

A harmadik kézirat czíme, mely hasonlókép a helyszínen e kérdéssel foglalkozik: «Relation über den unterm (anno) 1733 etc. aufgenommenen Theil von *Siebenbürgen*.» (*Benigniféle* kéziratgyűjt. 31. száma). Itt olvasható (p. 17a) «...eine

Stunde seithwerths (t. i. Törcsvártól) gegen Zernest zu, ist eine Berg Defilée, allwo der Tökelli benebst den Tartarn und Türken den Pass umgangen den Gral Heissler mehrgedachtermassen bey Zernest überfallen...»

«... In der Spitze des Gebirges auf den Confinien ist eine kleine Schanz gewesen, welche aber nunmehr völlig verfallen.» (Ez az a sáncz, hol Thököly oláh csapatai táboroztak — nézetem szerint — de nem Heisler előőrséé, mert az bennebb volt.

A kuruczvezér tehát nagyon közel, csak egy órajárásnyira Heislerától, került meg Törcsvárát, s így ez adat semmi esetre sem vonatkozhat a Crepaturára, a mely 3—4 órányi távolban van, hanem csakis a Magura- és Riu-völgy útjára.

Ezen három okmány alapján tehát Thököly azon a hegy-ségen jött, a melyen a következő résznevek fordulnak elő: Magura, Padina Lupului, Padina Furilor és Riu. A Magura mare és mica mai térképeinken is jelen van, Zernesttől délre, a Királykő mellett keletre, a törcsvári szorostól nyugatra. «Riuluj» a mai Riu, tehát a zernesti patak. A Magura egy helye ma is Popa nevet visel. A barlangvidéke ma is «Pestere» (barlang). Az említett kereszt a törcsvári út tetején az országhatáron van «La Cruce» a neve a térképen. «Burcisora» ma Sbarciora, azaz a törcsvári patak. «Thal Mogesz» a mai Moécsi patak. Padina vízszintes pihenő helyet többnyire a hegyen. Dealu Cetatii maga a törcsvári magaslat; a szerző azonban egy ösvényt nevez így, mely ezen magaslat irányába vezetett, ép úgy, mint a hogy Padina Furilor és P. Lupuluj is csak ezen helyek felé vezető ösvényeket jelez.

Mint láttuk, úgy a Weisz-féle (1734), valamint az 1768. évi okmány is határozottan a Padina Lupului-t nevezi meg a Magurán Thököly útvonala gyanánt. Mindenek előtt igyekeztem e név irodalmát lehetőleg teljesen összegyűjteni.

Benkő (1778. Transsilvania I. p. 310) úgy látszik a helyszínen román parasztoktól nyerte értesülését: Thököly «per præcipitia... Alpium Zernestensium et nominanter locum Padina Lupuluj, Valachis dictum... penetravit».

L. A. Gebhardi (Gesch. d. Groszf. Siebenbürgen 1808 p.

288) Benkő után, azonban téves elválasztással említi a «Padina und Lupuliyt». «Tököli... ging über die zernestischen Gebirge zwischen Padina und Lupuliy durch einen Weg, den vielleicht noch kein Mensch betreten hatte...» azután következik a mese a fákhöz kötött farkú lovacról.

Dr. J. A. Fessler (Die Geschichte der Ungern IX. p. 434) írja «Thököly brach über das Zernester Gebirge, bey Padina Lupulu... ein.»

Fessler után Jósika Miklós is megemlíti a Padina Lupulujt (II. Rákóczy Ferencz fogsága, I. köt. p. 401; 106. sz. jegyzet). Végül Zilahy Károlynál is megtaláljuk e helynevet (Az erdélyi nemzeti fejedelmek életirata 1861.) «Tököli a Padina Lupuluj nevű *határhegy* (ez tévedés) meredek oldalán bámulatos ügyességgel és bátorsággal leereszkedett Zernyestre» p. 77.

Mint látjuk, nem kevesebb mint hét forrás említi egyhangúlag, hogy Thököly a «Farkaspihenő»-nél (Padina Lupuluj) jött át. Ha el is fogadjuk, hogy Zilahy, Jósika, Fessler és Gebhardi Benkő nyomán beszélnek, akkor is *három*, egymástól független forrás utal ez útvonalra és azért eminens fontosságú a Padina Lupului helyének topographiai pontos meghatározása. A hét forrás közül egy sem ad erre nézve felvilágosítást.

Tudakozódtam zernestvidéki erdészeknél, pénzügyöröknél, parasztoknál, de hiába. A katonai speczialis térképen (1:75,000) semmi nyoma, de még az 1:25,000 felvételi terveken sem, pedig ezeknél részletesebb térképeink nincsenek. Akkor akadtam az első nyomra, midőn a hajdani oláh határezredek havasi őrállomásainak elhelyezését kutatva, nagy keresés után kezembe került a nagyszebeni hadtestparancsnokság levéltárában (Cumulus 99, 51a szám) következő czimű térkép kb. 1790. évből; Plan von dem Ober-Kallibaschen territoire, worauf sowohl der dermalige Cordon, als auch die neu angetragene Playen-Posten bemerket worden. Rajzolta Kallminzer Lieutenant de Billoy. Itt, mindjárt a zernesti patak felett keletre, a Magura-vonulat első csúcsának neve «Furilor» s a mellette keletre levő első nyereg a «Padina Lupuluj mons» mindkettőn őrház, ezek tehát őrállomások, jeléül annak, hogy ott a *határról* közlekedő utak vonulnak az ország belsejébe — ezek Thököly útjai! a Király-

kötől *keletre*, Töröcsvártól nyugatra, sokkal közelebb a zernesti patakhoz, semmint Töröcsvárhoz.

A levéltár egy másik térképének czíme (Cumul. 99; Nro 169): Plan des Regiments-Bezirktes und der Cordonsposten des I. walachischen Grenz-Regimentes. Unterlieutenant Weber J. Ebben, ugyanazon helyen, mint az előbbin a 80-dik őrállomás neve «Furilor» és mellette a 81-diké «Padina Lupului». E térkép a XIX. század elejéről való.

A Bruckenthal könyvtárban (II. fiók, «Diverse Karten» kötetben) körülbelül 1820. évről van egy «Spezialkarte der Winter und Sommer Cordonsposten», a hol a Királykő és Töröcsvár közt szintén fel van sorolva a «Furilor» és «Lupului» őrállomás.

De még sokkal újabb időben is szerepet játszanak e nevek. Így a nagyszebeni hadtestp. levéltárában (Cum. 99. «Königsten II-tes Blatt») 1844-ből is szerepel a «Padina-Furilor» név. Végül egy ismeretlen szerző felemlíti a Padina Lupulujt, mint őrállomást 1837-ben, mindjárt a zernesti patak szája felett (Gura Riului) keletre, ott, hol az előbbieik. (Topogr. Umrissse des Törzburg-Passes, Unterhaltungsblatt f. G. G. P. 1837 p. 49).

Sőt Joan Turcutól (Eскурsiuni pe Muntii, 1896. p. 49) megtudjuk, hogy e nevek még ma is léteznek! E szerző így ír: «A Magura-hegység a zernesti pataktól a Töröcsvár erőssége alatt folyó «Riul Turcu»-ig terjed. Legnagyobb magassága 1376 m. Ezen csúcra, a Padina Lupului felett! felmáshztam»... stb. Az 54-dik oldalon pedig, ott a hol régi feliratos emlékkövekről beszél, megemlíti a «Padina Furilort a Magurán!»

Mindezt egybevetve most már elegendő biztossággal megállapíthatjuk e két őrállomás helyét is mai (1:25,000) térképeinken. Mindjárt a zernesti patak sikságba lépése felett keletre, a legelső csúcs vidéke (kóta 1229) a Padina Furilor (Tolvaj-pihenő) és közvetlen mellette keletre (de még a Magura főcsúcsától 1375 m nyugatra) fekszik a Padina Lupului nevű nyereg, a Magura főgerinczén.

Kétségtelen tehát, hogy Thököly a zernesti patak vidékén, a Magurán vezette le seregét.

Térjünk ki most azon kérdésre is, miként jöhettek át a lovak azokon az állítólag oly nehéz, járatlan havasi utakon?

Dr. J. A. Fessler (Die Geschichten der Ungern, IX. p. 434) költőileg vázolja az eseményt: «Aber Tökölyi... brach dort ein... wo ihm niemand erwartet hatte, über das Zernerster Gebirge, bey *Padina Lupulu*, durch einen engen, gefährlichen, zwischen Felsenklüften und Abgründen sich hinziehenden Zugang. Er hatte grosse Bäume mit Zweigen abhauen und Pferde davor spannen lassen, seine Leute setzten sich auf die Zweige und Äste, und indem diese an den Erhöhungen des Felsens und Bodens sich stemmten, glitten Pferde und Menschen über die schroffe Anhöhe unbeschädigt hinab.» Fessler forrása Benkő, ki szerint: (Transsilvania 1778. I. p. 310). «Thököli... juxta passum Törcsvár, impressionem per invia alpium molitus, adligatis equorum caudis, arborum ramis frondosis et arbisculis, quibus miles insidens se, equumque dirigeret, per præcipitia nunquam hominum vestigiis notata Alpium Zernestensium (*et nominanter locum Padina Lupuluj*, Valachis dictum) in districtum Barcensem, miranda in ævum audacia, clanculum penetravit».

Ép így mesélik ezt el még Gebhardi (p. 289), Lebrecht és mások.

A leghatározottabban ki kell jelentenem, hogy mindez csak Benkő fantáziájának terméke, Cserei mende-mondák után adta meg annak alapját, még egy szó sem lehet igaz belőle.

Láttam a lovakat minden viszonyok közt, melyek havason csak elképzelhetők. Sok hirhedt rossz ösvényen csak azért vezettem végig ez állatokat, hogy ezen utaknak lóval való járhatóságáról meggyőződjem. Síksági lovak aránylag jó ösvényekkel sem birkóznak meg. Annyi azonban bizonyos, hogy havasi ló is csak oly helyeken vezethető át, hol ő maga magától megy (kis nógatás sokat használ). Mihelyt a legkisebb bizonytalanságot érzi, félénk, ijedős természete azonnal érvényre jut, lábai reszketnek, az állat összeesik, egy lépést tovább előre vinni nem lehet. Síksági állatok még ijedősebbek. Néha csodálkoztam, hogy aránylag jónak látszó helyeken is kitünő hegyi ló is csak nagy erőlködéssel jutott előre, majd reszketni kezdett, alig lehetett lábán tartani. Ily helyeken a talaj rendkívül egyenetlen, telve kis gödrökkel, melyeket boróka fed;

a ló mind a négy lába alatt bizonytalan mozgó talajt érez, ez ijeszti meg.

Ha tehát Thökölyék azért kötöttek fákat az ő *siksági* lovaik farkához, mivel azok nélkül az állatok az oldal nagy meredekségénél fogva nem bírtak volna egyensúlyt tartani: egészen bizonyos, hogy ott a ló egy lépést előre nem tett volna és annál kevésbbé, mivel mindenki bizonyíthatja, ki a dologhoz ért, hogy a ló lefelé sokkal nehezebben megy, mint felfelé.

A ki ezt a mesét kitalálta, annak semmiféle tapasztalata e téren nem lehetett. A ló a havason vagy magától megy, vagy sehogy.

Teljesen igaza van azonban az 1734. évi már idézett Relationnak, hogy (p. 35a) «hegyi ösvényeken jöttek (tehát nem járatlan utakon!) s az út meredek helyein lovaikat *kézen vezették*». Így is volt, egyszerűen, minden regényesség nélkül. Hisz azon a vidéken aránylag még elég jók az ösvények, járt és lakott táj volt az már 200 év előtt is, a mit több régi művel bizonyíthatnék. Az 1769-iki idézett Journal der Landesvisitation le is írja a kolibások hegyeit. Ezen kolibás parasztok lakait fenn számtalan kis ösvény kötötte össze már Thököly idejében is. Természetes, hogy e parasztok mind elmenekültek a háború hírére.

Ha megtekintjük az idézett 1844-iki térképet (Königstein, II-tes Blatt) elcsodálkozunk a berajzolt ösvények nagy számán, 24-et olvasok össze másolatomon. De már az 1751. évi híres nagy Luchsenstein-féle hegyi térkép is sok ösvényt tüntet fel a Magura vidékén. Legjobban bizonyítja azonban ez ösvények nagy számát azon körülmény, hogy különböző időkben, a Királykötől a Törösvári-útig nem kevesebb mint 17 katonai őrházak kellett felépíteni, hogy mindazon utak mellé, melyek az országhatárral bírnak összeköttetéssel! — nota bene, az országhatárral! — jusson egy-egy őrház. Ezen őrházak be vannak rajzolva, névvel és számmal vannak ellátva azon régi katonai (70—130 éves) térképeken, melyeket a Padina Lupului-nál idéztem. Fel vannak különben sorolva és leírva következő alapvető munkában is. Kk. Cordons-Regul. Commissions Protocoll. 1853. Nagyszeb. Hadt. pr. levéltára, Cumul. 99. BB. Lásd 56—62. számú őrházakat.

Thököly feladatának legnehezebb része az volt, midőn török-tatár lovaival a Magura tetejéről meredeken le kellett ereszkednie a Riu völgyébe.

Kétségtelen azonban, hogy azon nehézségek, melyeket Thökölynek havasi útján technikailag le kellett győznie, kisebbek voltak, semmint azt feltüntetni szokás *ma*, az alpinizmus, a turistaság korszakában. Ez azonban mit sem von le Thökölynek nagy hadi érdemeiből. Megfontolandó, hogy 200 év előtt szent borzadállyal tekintettek a magas hegyekre és valóban hannibali elszántságra volt szükség egy ilyes vállalat megkockáztatására.

A hősiesség fokának mértékét nem a legyőzött külső akadály nagysága képezi, hanem az elszántság azon mennyisége, melyet valaki latba tesz, más szóval a belső lelki munka, a legyőzött lelki ellenállás nagysága. Ebben az értelemben Thököly, a 200 év előtti felfogást véve mértékül, egyikét vitte végbe a legnagyobb haditetteknek.

*

Mindezek után abba a helyzetbe jutottunk, hogy most már részletesen tárgyalhatjuk azt a kérdést is, miért nem jött Thököly a Crepatura hasadékon át.

A Crepatura útvonal legalaposabb vitatója Joan Turcu fogarasi ügyvéd «Escursiuni pe muntii 1896 Brassó» című művében.

Szerinte (p. 52) «Thököly hajdúival, kuruczjaival, a török és tatár csapatok legnagyobb részével a Királykő (keleti) oldalán az erdők védelme alatt belopódzott aug. 21-kén Erdélybe; nagy nehézségeket küzdött le e járatlan helyeken; majd átkelt a zernesti patak felső részén, s a Királykő (tetejének) legalacsonyabb pontján, a Turn (sziklatorony alatti) nyeregnél beereszkedett a Crepaturába, melyen át Zernestre érkezett.»

Felfogása mellett bizonyítékokat nem hoz fel, mert azt még sem lehet érvnek tekinteni, ha azt mondja, hogy a mai parasztság nem hiába hívja a kis Királykő déli oldalának vidékét a Riu felett «locul comorilor»-nak, azaz kincsek helyének, állítván, hogy tatárok stb. drágaságokat ástak el, mert Thököly tényleg erre kelt át a Crepaturához».

Mi igen jól tudjuk (Cserei p. 207, brassai N. p. 259. Szádeczky p. 425), hogy 1690 okt. 21-kén a tatárok, ép azért, hogy

az összerabolt sok értéktárgyat maguknak biztosítsák, ott hagyták Thökölyt a faképnél s jól megrakodva a prédával minden akadály nélkül átmentek Oláhországba, kiket rögtön a törökök is követtek. Arról nem is lehet tehát beszélni, hogy ezek valamit elástak volna, oly bolondok csak nem voltak, midőn nehézség nélkül mindent magukkal vihettek.

Alig van hegy különben Erdélyben, melyről ne mesélnék a román parasztok, hogy kincsek vannak rajta elásva, erre tehát semmit sem lehet adni.

Fel kell tennünk, hogy egy oly nagy sereget mint a Thökölyé, egyetlen ösvényen lehetetlen volt levezetni akkor, midőn sok vesztegetni való idő nem állott rendelkezésre. Az időpazarlással t. i. nagyon nőtt a felfedezés veszélye. A lovasok, úgy a mint azt az idéztem kéziratok állítják, tényleg a Magura-hegyein vonultak le, számos ösvényen a Riu irányába, a gyalogosok pedig kissé nyugatabbra, a határszéli Popa havasról a Vleduscán át szintén a Riu fölé, a hol részben találkoztak. Innen már most két út állt rendelkezésre: vagy balra felkapaszkodni igen meredeken és magasan a Crepatura tetejéhez s ezen leszállani; vagy pedig jobbra a Riu mentén ereszkedni le. A mint látjuk e válaszpontig Joan Turcu felfogása megegyeztethető az okmányával s így csak annak mérlegelése marad fenn, mily előnyöket biztosíthatott Thököly számára az, ha a Riu-völgyét elejti s felkapaszkodik a fellegekbe a Crepaturához. Előnye e módzatnak csak akkor lett volna, ha a Riu alsó részét Heisler őriztette volna. A kurucz vezér azonban biztosan tudta kémektől, hogy ez az út egészen szabad. A Crepatura mellett döntenie hiba lett volna tehát több okból: *a)* mert szinte háromszor annyi ideig tartó út; *b)* mert fáradságosan több száz métert kellett volna igen meredek oldalon felmászni 1680 méterig; *c)* fontos, hogy ez útnál ki kellett volna térni az annyira előnyösen mindent elfedő erdőből, s a szabad oldalon kockáztatni, hogy a távolból meglátják a tarkabarka óriás tömeget a Királykö oldalában! Tessék elképzelni 15,000 embert egy meredek hegyoldalon! lovakkal. *d)* A lovak átvezetése úgyszólván lehetetlen volt itt. A Crepatura felső részén lóval végig menni ma nem lehet; a törökök síksági lovaival pedig, melyek sziklán

mászni nem tanultak, abszurdum. Igaz ugyan, hogy a Crepatura régebben (tán 40—50 éve) járhatóbb volt, sőt lovakat, szamarakat nógattak rajta végig a csempészek. Egyáltalán nem tudjuk azonban, milyen volt még az előtt, a XVII. században a járhatósága. Legalább A. Kurz 1844-ben azt mondja (Chorogr. Skizzen, Blätt. f. G. Gem. u. Vaterlands. p. 93), hogy a Crepatura «csak oly embereknek veszélytelen, kiknek zerge természetük és macska agyvelejük van». Azon kérdésre tehát, hogy Thököly miért nem választotta a Crepatura útját, röviden úgy válaszolhatunk, hogy 1. nem ment arra, mivel mindhárom XVIII. századbéli forrás egyhangúan a Magura-Riul útvonalat említi és 2. mivel nem találta eléggé alkalmasnak, de sőt valószínűleg járhatatlan volt lovak számára.

Legyen szabad e helyen még mellesleg felhívnom történéseink figyelmét arra, hogy a Magurán, mindjárt a Padina Furilor nevű hely felett egy nagy szikla van régi török feliratokkal. (Joan Turcu p. 54).

Hasonlóképen nincs megfejtve a Szádeczky által is említett ezirill betűs igen régi kőkereszt felirata a zernesti csata helyén (Mormëntul).

Van még több ilyen feliratos kő ezen vidéken, egyik a Fântăna Serbuluinál, másik a Crucea Brancoveanului, harmadik a Plesa csücsán (Brebina), keletre azon úttól, mely Poiana Meruluitól Zernestre vezet. (Turcu p. 50). Némelyiken a feliratok már igen romlanak, a másik már kidőlni készül, minek addig várni, míg ezen tán igen érdekes emlékek elpusztulnak!

*

A bécsi cs. és kir. hadilevéltárnak az 1690. évi erdélyi hadjáratra vonatkozó aktái úgyszólván kivétel nélkül a badeni (Karlsruhe) nagyhercegi házi levéltár okmányainak másolatából állanak. Ezekben Thököly csatája mindig csak Tohányi-ütközet néven szerepel.

Az egyik aktából megtudjuk, hogy Heisler, az 1690 aug. 21-kén lefolyt csata után «als er sich auf Kronstadt salvieren wollte, von den Tartaren gefangen genommen wurde». Továbbá

meg van említve, hogy Heisler gróf hadvezér alatt a többi közt következő hadosztályok harczoltak német részről:

1. A Noirquermes-féle vértesezred, melynek tulajdonosa gróf Noirquermes ezredes e csatában elesett. Ez ezredet 1801-ben feloszlatták.

2. A Marquese Doria vértesezred, mely jelenleg is fennáll Albrecht főherceg dragonyosezred 9. sz. név alatt.

3. Gróf Rabutin-féle vértesezred, jelenleg 10. számú Lichtenstein herceg dragonyosezred.

4. Gróf Heisler-féle vértesezred, mely 1775-ben megszűnt.

5. Gróf Castell-féle dragonyosezred, mely 1721-ben szűnt meg.

6. Gróf Herbeville-féle dragonyosezred. (Megszűnt 1801-ben).

7. Székely gyalogosok.

8. Oláhországi előcsapatok.

Semmi közelebbi adat e levéltárban nem található arra vonatkozólag, hogy a havas mely pontján vonult a kurucz vezér át. A kutatás számára azonban új nyomokat mutatott azon körülmény, hogy a harczoló ezredek közül kettő ma is fennáll. Ismeretes, hogy a legtöbb osztrák ezrednek történetét megírták már. Nem lévén kizárva, hogy ezek részletesebben foglalkoznak Thököly hadjáratával, megszereztem az ezekben foglalt adatokat is. Kutatásaim részben negatív eredménnyel végződtek.

Itt közlöm az illető feljegyzéseket:

A 10. számú dragonyosezred (Olmütz) történetének Thökölyt illető részei ezek:

«Die Operationen begannen im August, wo Thököly mit 16,000 Mann und 29. Geschützen von der Walachei aus vorrückte, während die Türken gegen Nisch sich in Bewegung setzten.

Gegen Thököly liess Feldmarschall-Leutnant Heissler die Grenz-pässe verhauen und mit seiner Infanterie besetzen. Mit den Kürassier-Regimenten Noirquermes, Doria (Dragoner Regiment Nro 9) den Dragoner regimentern Castell und Rabutin (Drag. Reg. Nro 10.) und 4000 Siebenbürger zu Pferd unter Grafen Teleky erwartete Heissler den Gegner zwischen dem Törzburger und Bodzaer Passe. Als nun Tököly durch den Törzburger Pass in Siebenbürgen eindrang, stellte sich ihm Heissler mit seinem Corps entgegen, und es kam am

21. August bei Tohány zum Zusammenstoss, dessen Ausgang auch die Operationen der Hauptarmee auf das Nachtheiligste beeinflusste. *Auf fast unwegsamen Gebirgspfaden* kamen die Tartaren, von Bauern geführt, in den Rücken Heisslers, während Tököly in der Front angriff. Heissler warf sich mit seinen zwei Kürassier-Regimentern dem Tököly entgegen, während die Dragoner absassen und das Defilé gegen die Tartaren vertheidigten. Fast schien sich der Sieg den kaiserlichen Standarten zuzuwenden, da wendete sich die ganze siebenbürgische Reiterei zur Flucht, und liess die 1500 Deutschen im Stich. Nun galt es gegen zehnfache Übermacht zu kämpfen. In wüthendem Handgemenge warfen sich zusammengeraffte Trupps aller vier Regimenter den Türken entgegen, . . . etc.

Über die Details des Kampfes ist nichts erhalten geblieben (!) oder überhaupt nichts geschrieben worden (!) ausser einem Schreiben des Feldmarschall-Lieutenants Heissler an Oberstlieutenant Graf Magni.

Die Verluste bezeigen die Wuth, mit der gekämpft wurde; die vier Regimenter waren geradezu vernichtet, da bei der Stärke von 80 Offizieren, 4 Caplänen, 2000 Mann, die sie gewiss zählten, blos 24 Offiziere und 600—700 Mann mit dem Leben davankamen, der Rest todt auf der Walstatt blieb».

A-9-ik dragonyosezred története végül ezeket mondja :

«Tököly versammelte seinen Anhang in der Walachei, zog die ihn angewiesenen Walachen und Tartaren an sich, und marschierte 16,000 Mann stark gegen die siebenbürgische Grenze. Auf dessen Annäherung gegen den Törzburger Pass rückte ihm General Heissler mit 3000 Reitern, unter welchen sich unser Regiment befand, verstärkt durch 4000 Mann Landsturm, entgegen. Nach mehrtägigen Scharmützeln kam es bei Terzwar und Tohány am 21. August zum Treffen. *Die Tartaren umgingen Heissler auf unwegsamen Gebirgspfaden* während das Haupt-Corps ihn von vorne drängte. Dadurch erschreckt, ergriff der Landsturm die Flucht, und stellte die Kaiserlichen den feindlichen Streichen blos, welche nach verzweifeltem Widerstande überwältigt wurden.»

★

Ezek után Thököly havasi átkelését következőkben vázolhatjuk: Heissler a bodzai szorosban várta Thökölyt, a ki időközben Rukur (Rucar) oláhországi határközségben tanyázott már. Személyesen akart meggyőződni a töresvári szorosút megvívásá-

nak lehetőségéről, ez okból kisebb válogatott csapattal érkezett az országhatárhoz a tetőre, melyet elhagyott állapotban talált végig a Királykőig. Őrszemeket itt semmi esetre sem találhatott, mert különben még ködben sem lephette volna meg a végső sánczban elhelyezett őrséget, a mely sáncz, úgy látszik, jóval beljebb eshetett már az ország határánál. Ezt elfoglalván, ura lett a kurucz egyuttal a Magura-hegység egész felső, déli és nyugati részének a Királykőig! Ez felette nevezetes körülmény, melyre okvetlenül fel kell hívnom a figyelmet.

Tudjuk, hogy Törcsvár az országhatártól 13 km távolban fekszik. Az elfoglalt sáncz, a kuruczok új táborhelye valószínűleg a vár és a határ közti távolság közepe táján lehetett. Ezt abból következtetem, hogy kevésbé valószínű, hogy egy kis őrséget oly nagy távolban, 13 km messzi helyeztek volna el a vártól. Oly távolság ez, melynek megfutására *hegyes vidéken* legalább 2½ óra kell. Hisz megtörténtetett volna, hogy nagyobb csapat támadja meg a távoli sánczot, a mely azt egy perczre sem képes feltartani, s az ellenség hamarabb ér a várhoz, semmint a hírnök.

Mint ismeretes, Heisler utóbb Törcsvár megé helyezte el seregét, közvetlenül a vár mellé. Ez is azt bizonyítja, hogy az ellenség (a sáncz) nem feketett távol a vártól; mert ha 13 km messzi lett volna, akkor a német vezér bizonyára nem engedte volna át a törcsvári szoros egész útját az ellenségnek, hanem sokkal délebbre toltta volna serege egy részét.

A sáncz helyéről (melyet Szádeczky az országhatárra tesz) a krónikák közelebbit nem mondanak. A Brassai Névtelen csak ennyit ír: (p. 241) «... General Heusler... liess vermittelst des Landvolkes mit Hülfe der Zimmerleute und Maurer an erwöhten Pässen (t. i. Tömös, Bodza és Törcsvár) drey Schantzen (tehát mindegyik szorosban egyet) verfertigen, welche er mit genugsamer Mannschaft von Deutschen und Zecklern besetzen liesze».

Cserei sem említi az országhatárt p. 197. Alsó- és Felső-Törcsvár közt, tehát messzi az országhatártól, maig is láthatók régi földhányások a törcsvári szoros fővámútján, melyeket «Török sánczainak» hívnak. Igen valószínű, hogy ezek Thököly sánczai.

Bármint lett légyen is, az tény, hogy a törcsvári út felső része kuruczoktól volt megszállva, és hogy Heisler emberei csakis a szorosút alsó részeiben közlekedhettek és *egyáltalában nem állt módjukban ellenőrizni*, mit művel Thököly a felsőbb részén a szorosnak, az országhatárról nem is beszélve, mert e részeknek a kuruczvezér volt feltétlen ura a törcsvári patak völgyétől a Királykőig.

Természetes, hogy e területet Thököly alaposan kikémleltette. Cserei is mondja: «Thököly Imreh... practicával élven és a havasokon való ösvényeket titkon megjárátván...» stb. (p. 219) «...die Gelegenheit des Ortes genugsam recognoscirte» mondja a Brassai Névtelen (p. 242). Ekként meggyőződött, hogy Heisler a zernesti patak völgyét (Riu) nem őrizteti, és hogy e völgyben aránylag könnyen leereszkeskedhetik egész seregével Zernestig, mert útját Törcsvár felé egy gerincez elfedi. Terve ekkor készen volt. A zernesti patak alsó folyásától légirányban alig választotta el egy mértföld: minek kerülte volna tehát meg a Királykőt azon a 4-szer, 5-ször hosszabb és sokkal nehezebb Tamás-úton, mikor a Riu irányában semmi akadály nem állott előtte? Leereszkesedett tehát a direct úton, a Királykőtől keletre.

Ujból kiemelem, hogy ezen leereszkesedés ellen még akkor sem gördültek volna nehézségek, ha az egész törcsvári út a határig Heisler birtokában lett volna, a minthogy nem volt; mert ez út tetejétől az országhatár a Királykőig öt ösvénykezdettel, melyek mind Zernestre érnek végül, teljesen a kuruczvezér hatalmában volt. Heisler föltétlen hitelt adván környezete beszédének, hogy az ellenség csakis a törcsvári szoroson jöhet be, egy ösvényt sem őriztetett. Szűk hegyek közt pedig egyik völgyből nem lehet átlátni a másikba. Cserei csakis «Zernyest felé való strázsákat» említ. Ezek Zernest és Törcsvár közt, a kociúton pihengettek; úgy látszik minden egyébbel foglalkoztak, csak örködéssel nem, mert a tatárok betörésére csak az által lettek figyelmessé... hogy azok már vágták őket. (Cserei 199.) Mindenki meggyőződhetik ebből, hogy a havasi ösvények sehol őrizet alatt nem állhattak.

Így történt aztán, hogy Thököly a törcsvári úton állan-

dóan, napokon át foglalkoztatta Heislert, hogy figyelmét elterelje, s ez alatt ő részint a Popa havas mellett (Vladusca vidéke) a gyalogokkal, részint a könnyebb Magura gerinczén a lovasokkal leereszkedett a Riu (zernesti patak) völgyébe s innen a kis Királykő keleti lába alsó részének megkerülésével az akkor sokkal lejjebb érő erdőség védelme alatt (a Brassai Névtelen említi is a közeli erdőségeket) hirtelen Zernest mellett termett egész hadával, a hol a Barcza völgyében csatarendbe állította csapatait, mialatt a tatárok már Ó-Tohánt is felgyújtották. Csak ekkor, szörnyen elkésve kapta Heisler a legelső értesítést s vágtatott lélekszakadva Zernest irányába Törcsvárról, de végzetét megmásítani már nem tudta.

Nagy-Szeben.

Dr. SZALAY BÉLA.